

ADAM MIODOWSKI

LOKALNE UWARUNKOWANIA I EFEKTY ROSYJSKIEJ POLITYKI OŚWIATOWEJ NA BIAŁOSTOCCZYŹNIE U PROGU XX WIEKU

DOI: 10.15290/sp.2016.24.05

Słowa kluczowe: Rosja przełomu XIX/XX w., polityka oświatowa, rusyfikacja, Białostoczczyzna

W rezultacie rozstrzygnięć przyjętych w traktacie tylżyckim Białostoczczyzna¹ została włączona w granice Cesarstwa Rosyjskiego. Poczynając od 1807 r. lokalne szkolnictwo polskie przez pierwsze ćwierćwiecze rządów rosyjskich funkcjonowało w bez większych przeszkód. Dopiero na fali represji po upadku powstania listopadowego centralne władze rosyjskie zmieniły dotychczasową politykę oświatową. W ramach retorsji podporządkowały w 1832 r. działające w obwodzie białostockim szkoły Białoruskiemu Okręgowi Naukowemu². Równocześnie zamknięto wszystkie publiczne szkoły polskie i większość szkół prowadzonych przez zgromadzenia zakonne³. Od 1864 r. polską młodzież szkolną poddano intensywnej rusyfikacji. Rząd przystępując do realizacji programu wynaradawiania Polaków zlecił opracowanie stosownych programów nauczania i podręczników, a także narzucił opresyjne metody wychowawcze. Zainicjowano też wymianę kadrową obsadzając etaty nauczycielskie wyłącznie Rosjanami⁴. Do nietrwałej korekty

1 Z pojęciem Białostoczczyzny identyfikować należy obszar powiatów sokólskiego, bielskiego i przede wszystkim białostockiego.

2 W 1850 r. Białoruski Okręg Naukowy przekształcono w Wileński Okręg Naukowy. Funkcjonowanie tego okręgu obrazują materiały źródłowe, które opublikował I. Kornilow w zbiorze: *Russkoje dielo w Siewiero-Zapadnom kraje. Matieriały dla istorii wilenskogo uczebnogo okruga priieimuszczestwiennno w Murawjewuskiju epochu*, Petersburg 1901.

3 Włączeniu obwodu białostockiego w 1843 r. w granice guberni grodzieńskiej towarzyszyła likwidacja Białostockiej Dyrekcji Szkolnej.

4 W. Siergiejenkowa, *Problema podgotowki uczielskich kadrow dla naczalnych szkół w politike*

w polityce oświatowej Petersburga doszło w 1905 r. pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych. Polscy uczniowie i ich rodzice wykorzystując chaos jaki ogarnął państwo carów wymogli na władzach oświatowych drobne ustępstwa odnośnie prowadzenia zajęć lekcyjnych w języku polskim. Nie mogąc jednak uzyskać więcej Polacy zaczęli tworzyć równoległy do oficjalnego system edukacyjny. Szybko rosła liczba tajnych kompletów. Tajne nauczanie od końca 1905 r. nabrało charakteru instytucjonalnego i prowadzono je przez struktury Polskiej Macierzy Szkolnej.

Podając temat lokalnych uwarunkowań rosyjskiej polityki oświatowej na Białostocczyźnie u progu XX w. należy na wstępie ukazać kontekst historyczny, w którym doszło do wyodrębnienia tego terenu, jak też naświetlić specyfikę demograficzną oraz religijno-kulturową lokalnej społeczności. Dopiero na tak zarysowanym tle możliwe stanie się przejście do podstawowych zagadnień badawczych.

W wyniku trzeciego rozbioru północna część województwa podlaskiego i zachodnia część województwa trockiego zostały zajęte przez Prusy i włączone do świeżo utworzonej prowincji Prusy Nowowschodnie. W 1802 r. podjęto w Berlinie formalną decyzję o erygowaniu w północno-wschodniej części tej prowincji departamentu białostockiego z centrum administracyjnym tego obszaru ulokowanym właśnie w mieście nad Białą⁵. Prusacy zreorganizowali też strukturę powiatową, tworząc na tym szczeblu nowe jednostki administracyjne lub modyfikując granice wcześniej istniejących. Na obszarze departamentu białostockiego funkcjonowały następujące powiaty: białostocki, bielski, dąbrowski, drohicki, goniądzki, kalwaryjski, łomżyński, mariampolski, suraski i wigierski. Największymi miastami w powiecie białostockim w okresie pruskim były: Białystok (3370 mieszkańców), Knyszyn (1699) i Goniądz (1373)⁶.

rossijskiego prawitielstwa (wtoraja połowina 60-h–70-je gg. XIX w.), [w:] Rossijskije i slawianskije issledowanija: sb naucz. statiej, Wypusk 1, Minsk 2004, s. 105–117.

⁵ Faktycznie nastąpiło to już w 1796 r., a w 1802 r. tylko sformalizowano istniejący stan rzeczy. Już od początku swojej obecności Prusacy starali się wykupić miasto. Udało im się to w 1802 r. Najpierw w marcu został podpisany kontrakt, mocą którego Izabela Branicka wydzierżawiła Kamerze Białostockiej gród nad Białą z otaczającymi je dobrami ziemskimi. Z tej racji, że wdowa po Janie Klemensie Branickim była tylko dożywcotnią właścicielką, w kwietniu Prusacy porozumieli się z prawnymi spadkobiercami, którymi byli Potoccy i zawarli z nimi umowę kupna – sprzedaży Białegostoku z przyległościami, patrz szerzej: A. Miodowski: *Przezwłaszczenia dóbr dojlidzkich na tle kampanii politycznej przełomu 1921/22 roku*, Białystok 2003, s. 199 n.

⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, red. M. Siuchniński, t. I, Wrocław 1965, s. 236.

Departament białostocki przetrwał do 1807 r., kiedy to w konsekwencji zawarcia pomiędzy Napoleonem I a Aleksandrem I traktatu tylżyckiego część jego terytorium, a mianowicie powiaty: białostocki, bielski i drohicki oraz fragmenty powiatu suraskiego i dąbrowskiego, przejęła Rosja. Utworzono na tym obszarze nową jednostkę administracyjną na prawach guberni, zwaną obwodem białostockim. W takich właśnie okolicznościach, bez udziału strony polskiej, wytyczono linię demarkacyjną między Księstwem Warszawskim a Cesarstwem Rosyjskim. Na Kongresie Wiedeńskim potwierdzono linię graniczną z 1807 r. i obwód białostocki definitywnie stał się częścią Cesarstwa Rosyjskiego, pozostając do końca 1842 r. wyodrębnioną z ogólnej struktury administracyjnej jednostką terytorialną. W połowie 1843 r. zakończono całkowitą likwidację powiatu drohickiego, a trzy pozostałe powiaty (białostocki, bielski i sokólski) włączono do istniejącej od 1802 r. guberni grodzieńskiej.

Decyzją cara Aleksandra I powołano 9 września 1801 r., obok już istniejących 41 guberni, 5 nowych tego typu jednostek administracyjnych. W tej liczbie była gubernia grodzieńska, obszar której od 1796 r. objęty był tymczasowym zarządem w ramach namiestnictwa słonimskiego i wileńskiego. W skład guberni grodzieńskiej pierwotnie weszło 8 powiatów: grodzieński, nowogródzki, wołkowyski, lidzki, słonimski, prużański, kobryński i brzeski. W 1843 r. włączono do guberni obszar Białostocczyzny (powiaty: białostocki, bielski, sokólski i zlikwidowany drohicki), a jednocześnie odłączono 2 powiaty: nowogródzki (do guberni mińskiej) i lidzki (do guberni wileńskiej). Po tej zamianie w skład guberni wchodziło 9 powiatów. Administracyjne granice guberni grodzieńskiej wyznaczały: gubernia łomżyńska na północy, suwalska i wileńska na wschodzie, wołyńska i mińska na południu, siedlecka i łomżyńska na zachodzie⁷. Terytorium włączonego do guberni grodzieńskiej obwodu białostockiego liczyło 9073 km², stanowiąc 23% jej powierzchni. Należały do niego obszary o odmiennej metryce historycznej. Powiat bielski oraz powiat białostocki, bez części wschodniej, wywodziły się z województwa podlaskiego, pozostającego od 1569 r. w składzie Korony, natomiast powiat sokólski i pokaźny fragment powiatu białostockiego z Gródkiem, Michałowem, Suprasłem oraz Zabłudowem należały przed rozbiorem do województwa trockiego (Wielkiego Księstwa Litewskiego). Linia podziału w samym Białymstoku przebiegała wzdłuż rzeki Białej i jej dopływu Dolistówki⁸.

⁷ A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*, Białystok 1979, s. 15.

⁸ Tamże.

Miasta obwodu białostockiego w 1843 r. odzyskały kontakt z położonym na wschód od nich wiejskim zapleczem i mogły tym samym wejść na drogę nieco bardziej intensywnego rozwoju. Został on spotęgowany w rezultacie ustanowienia bariery celnej między Kongresówką a Cesarstwem. Wiele przedsiębiorstw z Królestwa Polskiego przeniosło się w okolice Białegostoku. W ciągu niespełna 20 lat istnienia granicy celnej powstał nad Białą znaczny ośrodek przemysłu włókienniczego, obejmujący nie tylko Białystok, ale także Supraśl, Choroszcz, Wasilków, a z mniejszych ośrodków Knyszyn, Krynki, Gródek, Michałowo, Zabłudów i Ciechanowiec. Mimo likwidacji bariery celnej po 1850 r., ośrodki te rozwijały się nadal, zwłaszcza dotyczyło to Białegostoku, którego potencjał usunął w cień historyczne ośrodki miejskie, takie jak Tykocin i Knyszyn⁹.

Włączenie w 1843 r. obwodu białostockiego do guberni grodzieńskiej podyktowane było nie tylko względami administracyjnymi, ale i politycznymi. Chodziło tu o pełną realizację programu rusyfikacji¹⁰. Obwód był jedyną tego typu jednostką administracyjną w Cesarstwie, co podkreślało jego odrębność. „Ciężył” przy tym wyraźnie ku Kongresówce. Zmiana jego statusu organizacyjnego miała na celu zerwanie więzów łączących obwód z Warszawą oraz ściśle powiązanie Białegostoku z Rosją. Cel ten zamierzano zrealizować przez podporządkowanie tych terenów władzy gubernatora grodzieńskiego.

Jednak te posunięcia administracyjne ostatecznie nie zdołały przekreślić wielowiekowych więzów regionu z pozostałymi ziemiami polskim. Białostoczczyzna była ściśle związana w zakresie życia gospodarczego i politycznego z Królestwem Polskim. Regionu nie zdołano też odciąć od głównego nurtu ruchu niepodległościowego, o czym najwyraźniej świadczyły wydarzenia lat 1860–1861 (manifestacje patriotyczne w Białymstoku, Niewodnicy i Tykocinie, wystąpienia polskiej młodzieży szkolnej, ruch konspiracyjny) oraz okres powstania styczniowego, a w jeszcze dalszej perspektywie ujawnienie się siły polskości w latach 1905–1907 i 1915–1920.

Po upadku powstania styczniowego nie ominęły Białostoczczyznę działania represyjne¹¹ pogromcy ruchu insurekcyjnego generał-gubernatora Mi-

⁹ *Miasta polskie...*, s. 238.

¹⁰ Szerzej o procesie rusyfikacji szkolnictwa, patrz: Cz. Galek, *Obraz szkoły w drugiej połowie XIX wieku w zaborze rosyjskim w świetle pamiętników i literatury pięknej*, Zamość 2015, s. 33–45.

¹¹ Głęboką analizę systemu państwowej przemocy urzeczywistnianej także na polu oświatowym, a ukierunkowanej po 1864 r. na zniszczenie fundamentów gwarantujących przetrwanie ducha polskości znajdziemy w przypomnianej w 2013 r. klasycznej publikacji W. Studnickiego wydanej pierwotnie w Krakowie w 1906 r., patrz: tegoż, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego*, Komorów 2013.

chała Murawiowa oraz podległych mu wojennych naczelników powiatów. Wzmogła się wówczas polityka rusyfikacyjna. Usuwano Polaków z urzędów, wśród ludności chłopskiej propagowano prawosławie, usiłowano rozwinąć ruch kolonizacyjny przez osadzanie kolonistów z głębi Cesarstwa, zaś osobom pochodzenia polskiego uniemożliwiano nabywanie majątków, zabraniano też używania języka polskiego w urzędach i szkołach.

*
* * *

Tematyka wskazana w tytule niniejszej publikacji była dotychczas podejmowana w nielicznych wydawnictwach książkowych, stanowiąc raczej ich marginalne tło. Na uwagę zasługują przede wszystkim prace Adama Dobrońskiego. Wymienić tu należy wydaną po raz pierwszy w 1998 r. monografię poświęconą historii Białegostoku¹², oraz opublikowaną w 1979 r. rozprawę *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*. Autor w ostatniej z wymienionych prac z racji na trudności z dostępem do znajdujących się poza Polską źródeł dotyczących obwodu białostockiego szerzej ujął tylko te zjawiska, które ujawniły się na gruncie guberni łomżyńskiej i dopiero na tym tle podjął próbę ukazania sytuacji panującej na obszarze Białostocczyzny. W jeszcze mniejszym stopniu omawianej tu problematyki dotyka wydane w Petersburgu w 1863 r. opracowanie Pawła Bobrowskiego *Grodienskaja Gubernija*. Publikacja ta pomimo swej ogólnikowości, stwarza pewne możliwości prześledzenia ewolucji rosyjskiej polityki oświatowej i jej efektów na obszarze zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej.

Równie lakoniczne wzmianki na interesujący nas temat odnaleźć można w książce Leszka Kosińskiego zatytułowanej *Miasta województwa białostockiego* wydanej w Warszawie w 1962 r., oraz w jakimś sensie bliźniaczym wydawnictwie z 1982 r. zatytułowanym *Miasta północno-wschodniej części Polski*. W drugiej z wymienionych pozycji w niektórych ze składających się nań opracowań¹³ zasygnalizowane zostały wątki odnoszące się do rozwoju lokalnego rosyjskiego szkolnictwa elementarnego. Analogicznie zagadnienie to ujęli Stanisław Kalabiński i Krzysztof Groniowski w jednej z po-

¹² A. Cz. Dobroński, *Białystok – historia miasta*, Białystok 1998.

¹³ Tenże, *Rola miast w życiu społeczno-gospodarczym obwodu białostockiego w latach 1864–1914*, [w:] *Miasta Północno-Wschodniej części Polski (materiały z sympozjum)*, red. M. Gnatowski. A. Cz. Dobroński, Białystok 1982, s. 31–52; A. Leszczyński, *Struktura społeczna ludności żydowskiej miast i miasteczek dawnego obwodu białostockiego w latach 1864–1914*, „Biuletyn ŻIH” 1984, nr 3–4, s. 49–70.

święconych Białostoczczyźnie¹⁴ części monumentalnej pracy *Polska klasa robotnicza* oraz Henryk Mościcki w monografii poświęconej historii miasta nad Białą¹⁵. W badaniach porównawczych przydatne są nieliczne wypowiedzi zamieszczone w wydany w 2003 r. w Kielcach okolicznościowym zbiorze artykułów¹⁶ *Nauka i oświata a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Wiedzy ogólnej na temat zjawiska analfabetyzmu i uwarunkowań procesu alfabetyzacji dostarcza też wydana w Warszawie w 1961 r. publikacja autorstwa Joanny Landy Tołwińskiej *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*.

Wyjątkiem na tle wymienionych powyżej opracowań są dwa artykuły monograficzne bezpośrednio podejmujące problematykę rosyjskiej polityki oświatowej na Białostoczczyźnie. Pierwszy z nich to tekst autorstwa A. Dobrońskiego *Szkolnictwo w Białymstoku do 1914 roku*¹⁷, a drugi Agnieszki Szarkowskiej *Szkolnictwo w guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831–1905)*¹⁸.

W procesie odkrywania uwarunkowań rozwoju oświaty na Białostoczczyźnie znaczne zasługi położyła też Elwira Jolanta Kryńska. Na łamach opracowań zbiorowych, które ukazały się pod jej redakcją znaleźć możemy wiele wartościowych publikacji autorstwa jej samej¹⁹, jak też innych badaczy²⁰. Na koniec tego niezbyt długiego wykazu publikacji poświęconych białostockiej oświacie doby rozbiorowej warto przywołać interesującą

¹⁴ *Polska klasa robotnicza: zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, K. Groniowski, t. I, cz. 2, *Lata 1870–1918. Królestwo Polskie, Białostoczczyzna, robotnicy polscy w Cesarstwie Rosyjskim*, Warszawa 1978.

¹⁵ H. Mościcki, *Białystok, Zarys historyczny*, Białystok 1924.

¹⁶ Porównując skutki rosyjskiej polityki oświatowej na Ziemiach Zabrzanych i w Kongresówce wykorzystać można dwa artykuły monograficzne z przywołanego tu tomu, patrz: M. Czapka, *Właściciele prywatnych wyższych szkół i pensji męskich w Królestwie Polskim w okresie międzywojennym*, [w:] W. Caban i in. (red.), *Nauka i oświata a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: prace ofiarowane profesorowi Adamowi Massalskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Kielce 2003, s. 63–72; J. Miąso, *Szkoły realne w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, [w:] ibidem, s. 91–107.

¹⁷ A. Cz. Dobroński, *Szkolnictwo w Białymstoku do 1914 r.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 129–148.

¹⁸ A. Szarkowska, *Szkolnictwo w guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831–1905)*, [w:] *Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej – 1918–1939*, red. E. J. Kryńska, Białystok 2004, s. 48–57.

¹⁹ W przypadku publikacji prof. E. J. Kryńskiej zaznaczyć należy, że jej zainteresowania badawcze dotyczą dziejów oświaty i wychowania w okresie dwudziestolecia międzywojennego, okupacji i pierwszej dekady Polski Ludowej.

²⁰ *Idealy wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku*, red. E. J. Kryńska, t. I–II, Białystok 2006, patrz przypis 14.

wypowiedź poświęconą jednej z białostockich placówek oświatowych, tj. *Białostockiemu Instytutowi Panien Szlacheckich* autorstwa Marka Kietlińskiego²¹.

Bazę źródłową wykorzystaną przy opracowaniu podjętej w tym miejscu problematyki stanowi ogólnorosyjski spis powszechny przeprowadzony w 1897 r. Zgromadzone wówczas dane w odniesieniu do guberni grodzieńskiej zawiera wydana w 1904 r. w Petersburgu *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasilenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*. Przywołany spis w tomie XI przedstawia m.in. stan i strukturę ludności powiatu białostockiego u schyłku XIX wieku oraz w miarę wszechstronnie naświetla związki zachodzące między poszczególnymi rodzajami opisywanych zjawisk. Analiza danych dotyczących np. zakresu alfabetyzacji lokalnej społeczności pozwala przeprowadzić w miarę wnikliwą ocenę efektów rosyjskiej polityki oświatowej realizowanej na pograniczu Cesarstwa i Kongresówki.

Dogłębną krytykę tego materiału źródłowego przeprowadzili Stefan Szulc²², Maria Nietyksza²³ oraz w węższym stopniu Juliusz Łukaszewicz²⁴. Do uwag tam zawartych należy w pełni się przychylić. Ma rację S. Szulc, twierdząc, iż „spis przeprowadzono sposobami biurokratycznymi, projekt opracowano zupełnie bez uczestnictwa sił społecznych, powołanie społeczeństwa do skutecznienia spisu było prawie fikcją. Z roboty wywiązywano się często niedbale, niesumiennie. W samym założeniu były błędy, w opracowaniu ostatecznym brak głębszego planu”. Tym niemniej „było to przedsięwzięcie na skalę europejską, czyniące mimo wszystko, zadość zasadniczym wymaganiom nauki”²⁵.

Wiele zastrzeżeń wysuniętych w stosunku do spisu z 1897 r. nie dyskwalifikuje go zatem jako całości. Nakłada jednak na badacza obowiązek bardziej wnikliwego i ostrożnego wykorzystania jego wyników, jak choćby w przypadku danych odnoszących się do struktury etnicznej ludności powiatu białostockiego zniekształconych w pewnym stopniu poprzez uwzględnienie w statystyce wojskowych z lokalnych garnizonów, którzy stanowili element obcy, napływowy, niezwiązany bezpośrednio ze społecznością powiatu. Świadomość zniekształceń wymaga zatem podjęcia wielu dodatkowych, cząstkowych przeliczeń pozwalających jednak w efekcie określić sto-

21 M. Kietliński, *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich*, „Białostocczyzna” 1998, nr 3, s. 34–37.

22 S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 4–22.

23 M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971, s. 218–228.

24 J. Łukaszewicz, *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. J. Joka, t. III, Białystok 1972, s. 115.

25 S. Szulc, dz. cyt., s. 19.

sunkowo dokładnie rzeczywiste, a przynajmniej przybliżone wartości interesujących badacza danych odnotowanych w tabelach spisowych.

Związany z wykorzystaniem tego typu danych wysiłek ma sens, albowiem spis z 1897 r. choć nie jest jedynym źródłem zawierającym informacje o ludności powiatu białostockiego, to na tle pozostałych rosyjskich wydawnictw o charakterze statystycznym, takich jak np. *Statisticzeskij wremiennik Rossijskoj Imperii*²⁶, *Statistika Rosijskoj Imperii*²⁷ i *Obzor grodnienskoj gubernii*²⁸, ocena jego wiarygodności wypada w sumie najkorzystniej.

Kluczowe dla tego zagadnienia materiały urzędowe, np. zestawienia statystyczne sporządzane przez władze gubernialne, znajdują się w zasobie grodzieńskiego archiwum historycznego. Szersze wykorzystanie w badaniach nad tym tematem dokumentacji źródłowej dostępnej w polskich placówkach archiwalnych nie jest możliwe z tej racji, że zachowały się tylko szczątkowe partie akt lokalnych instytucji, w sferze działalności (kompetencji), których pozostawały zagadnienia polityki oświatowej. Przykładem mogą tu być materiały aktowe białostockiego magistratu i miast satelickich.

*
* * *

Według spisu z 1897 r. ogólna liczba ludności zamieszkującej gubernię grodzieńską wynosiła 1 603 409 osób (815 833 mężczyzn i 787 576 kobiet). Udział ludności w zaludnieniu poszczególnych powiatów przedstawia tabela 1. Z danych tych wynika, że w powiecie białostockim zamieszkiwało 12,9% ludności guberni. W dwóch innych powiatach obwodu odpowiednio: 10,3% w bielskim i 6,9% w sokólskim. Najgęściej zaludniony był powiat białostocki – 81 osób na km² i grodzieński – 54,7 osób na km², najłabiej powiat sokolski – 36,1 osoby na km². Ogólnie zaludnienie w guberni grodzieńskiej wynosiło 47,3 osób na km², czyli powiat białostocki prawie dwukrotnie przewyższał zaludnienie występujące w guberni grodzieńskiej. W miastach guberni mieszkało 25 4591 osób, co stanowiło 15,9% ogólnej liczby ludności. Pozostała część 1 348 818 osób, czyli 84,1% przypadała na obszary wiejskie.

Na terenie guberni największym miastem był Białystok z 66 032 mieszkańców. W pozostałych dwóch dużych miastach zamieszkiwało odpowiednio: w Grodnie 46 919 osób, a w Brześciu Litewskim 46 568 osób.

²⁶ *Statisticzeskij wremiennik Rossijskoj Imperii*, t. I, Petersburg 1871.

²⁷ *Statistika Rosijskoj Imperii*, t. I, Petersburg 1887.

²⁸ *Obzor grodnienskoj gubernii za 1910 g.*, Grodno 1911.

Tabela 1. Udział ludności powiatów w zaludnieniu guberni grodzieńskiej 1897 r.

Powiaty	Liczba ludności	Procent ludności w stosunku do ogólnej populacji guberni
Słonimski	226 274	14,1
Brzeski	218 432	13,6
Białostocki	206 615	12,9
Grodzieński	204 831	12,8
Kobryński	184 453	11,5
Bielski	162 441	10,3
Wołkowyski	148 721	9,3
Prużański	139 074	8,7
Sokolski	110 545	6,9
Razem	1 603 409	100

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasilenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*, t. XI, *Grodnienskaja gubernia*, Pieterburg 1904, s. 2 nn.

Podczas spisu w guberni grodzieńskiej odnotowano ok. 40 narzeczy, którymi porozumiewała się miejscowa ludność. Dane, które należy traktować z dużą ostrożnością, pokazują, że wśród ludności zamieszkującej gubernię (wliczając w to wojskowych) pierwsze miejsce zajmowali Białorusini (ok. 44%) następnie Ukraińcy (ok. 23%), Żydzi (17,4%), Polacy (ok. 10%), Wielkorusini (ok. 5%).

Białorusini byli skupieni przede wszystkim w powiecie grodzieńskim, białostockim, wołkowyskim, pruzzańskim, słonimskim i sokólskim. Głównym skupiskiem Polaków był powiat białostocki, bielski i sokólski. Żydów najwięcej było w powiecie białostockim.

Dane spisu wykazują, że w powiecie białostockim mieszkańcy narodowości polskiej stanowili ok. 34%, żydowskiej 28,3%, białoruskiej ok. 26% i wielkoruskiej ok. 7%. Wynika stąd, że odsetek Białorusinów i Wielkorusinów w guberni był większy niż w powiecie, natomiast Polaków i Żydów stosunkowo więcej było w powiecie białostockim.

Dane dotyczące wyznania, podobnie jak i narodowości, należy traktować z dużą ostrożnością. Według spisu najwięcej wśród ludności zamieszkującej gubernię grodzieńską było prawosławnych (ok. 57%). Za nimi byli katolicy (ok. 24%), potem wyznawcy religii mojżeszowej (17,5%), następnie luternie (0,8%) i mahometanie (0,2%). W powiecie białostockim struktura wyznaniowa kształtowała się odmiennie. Najwięcej było katolików (ok. 47%).

Wyznawcy mojżeszowi stanowili 28,8%, prawosławni ok. 20%. Największa liczba katolików zamieszkiwała powiat białostocki i sokólski. Ludność żydowska była zgrupowana w miastach i miasteczkach. Luteran najwięcej było w powiecie białostockim.

Wśród ludności zamieszkującej gubernię grodzieńską umiejący pisać stanowili 29,2%. Piśmiennosc wśród ludności miast była większa niż na terenach wiejskich. W pierwszej grupie wynosiła ona 48,4%, w drugiej 25,5%. Była też znaczna różnica w liczbie piśmiennych kobiet i mężczyzn. W miastach umiało pisać 55,7% mężczyzn i tylko 40% kobiet. W powiatach bez miast piśmiennych mężczyzn było dwa razy więcej niż kobiet. „Gramotność” wśród mężczyzn osiągała najwyższy odsetek w grupie wieku 30–39 lat, potem zmniejszała się. Na obszarze wiejskim najczęściej umiejących pisać znajdowało się w grupie mężczyzn w wieku 10–29 lat. Wśród kobiet najwyższy odsetek piśmiennych, zarówno na wsi, jak i w miastach, występował w grupie wiekowej 10–19 lat.

W powiecie białostockim umiejętność pisania posiadało 42,8% populacji, w tym 36,2% kobiet i 48,6% mężczyzn. Również tu, jak i w całej guberni grodzieńskiej, większy odsetek analfabetów występował wśród kobiet niż mężczyzn oraz wśród ludności wiejskiej. Generalnie wskaźniki nieanalfabetów w powiecie białostockim były wyższe niż w guberni grodzieńskiej.

Gubernia była obszarem typowo rolniczym. Z zajęć rolniczych utrzymywało się tutaj aż 68,7%, podczas gdy z przemysłu i rzemiosła tylko 11,5%. Odmienna sytuacja występowała w powiecie białostockim. Tu z rolnictwa utrzymywało się 44,8%, a z przemysłu i rzemiosła 28,6%.

Jak już wspomniano, gubernia grodzieńska po zmianach przeprowadzonych w 1843 r. dzieliła się na 9 powiatów. Powiat białostocki zajmował w 1897 r. 2904 km², co stanowiło 7,4% obszaru guberni. Pod względem administracyjnym był podzielony na miasto – Białystok, będące stolicą powiatu, 3 miasta nadetatowe (Goniądz, Suraż, Knyszyn), 12 gmin. W 1868 r. w powiecie białostockim były 353 wsie²⁹. W powiecie występowały miasta nadetatowe, tzw. zaszczytne. Zachowały one relikty samorządu w postaci rad miejskich (duma) i zarządów („uproszczenaja grodzkaja uprawa”)³⁰. Były to dawne prężne ośrodki miejskie, degradowane się coraz bardziej do rangi centrów rzemieślniczych, obsługujących w promieniu kilkunastu kilometrów otaczające je obszary rolnicze. Większość miast nadetatowych zwyczajnie

²⁹ *Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasilenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*, t. XI, *Grodnienskaja gubernia*, Pieterburg 1904, s. 2 nn; A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 17.

³⁰ A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 58.

wegetowało, tym niemniej różniły się one od wsi układem urbanistycznym, przewagą lub silną reprezentacją ludności żydowskiej, posiadaniem szkoły, świątyni, najczęściej także sądu pierwszej instancji, apteki, felczera i aku-szerki, czasem punktu pocztowego, pewnej liczby sklepów i pewnej liczby szynków³¹.

Miejscowości rozwijające się, a nieposiadające wcześniej statusu miejskiego, zaliczano do przedmieść lub kolonii. W granicach powiatu białostockiego można było wyodrębnić następujące rejony:

- a) miasto Białystok z przedmieściami Starosielce i Dojlidy, centrum okręgu przemysłowego, największe w guberni grodzieńskiej skupisko ludności;
- b) strefę podbiałostockich osad fabrycznych (Choroszcz, Dobrzyniewo, Supraśl) i uprzemysłowionych majątków (np. Jurowce) związanych z miastem nad Białą;
- c) pierścień „miasteczek”, ośrodków handlowych i osad fabrycznych w promieniu ok. 30 km od Białegostoku (Gródek, Michałowo, Knyszyn, Suraż, Zabłudów), podzielonych pod względem narodowościowym na część zachodnią – polską i część wschodnią o przewadze ludności białoruskiej³².

Na obszarze byłego obwodu białostockiego w II połowie XIX w. i na początku XX w. wzrastał potencjał demograficzny. Przyrost ludności Królestwa Polskiego w tym okresie obliczano na 250%, a nawet więcej³³. W latach 1868–1913 populacja na obszarze dawnego obwodu zwiększyła się o 96,5%. Na interesującym nas terenie najszybciej zwiększył liczbę mieszkańców sam Białystok, centrum okręgu przemysłowego, ważny węzeł komunikacyjny, ośrodek handlowy i finansowy, siedziba władz powiatowych i szkół. W latach 1867–1910 ludność Białegostoku wzrosła o 385% (tabela 2).

W ciągu XIX w. Białystok przeżywał też kilka załamań trendu rozwojowego. Tak się stało po redukcji kadr urzędniczych w rezultacie zniesienia autonomicznego obwodu oraz ponownie po likwidacji w 1851 r. granicy celnej między Cesarstwem a Królestwem. W połowie XIX w. sytuację miasta pogarszał ujemny bilans przyrostu naturalnego, kryzysy w rolnictwie i konkurencja ze strony pobliskich ośrodków produkcji włókienniczej. Dopiero przeprowadzenie Kolei Warszawsko-Petersburskiej przesądziło o szybkim rozwoju miasta³⁴.

³¹ Tamże, s. 88.

³² Tamże, s. 17–18.

³³ R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 42.

³⁴ A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 79.

Tabela 2. Ludność cywilna w Białymstoku i w miastach nadetatowych powiatu białostockiego (1867–1909/1910)

Miasto	Stan ludności ^{a)}				Wzrost w procentach w latach 1867–1910
	1867	1885	1897	1909/10	
Białystok	17 000	50 750	61 810	82 300	385,0
Goniądz	2 150	4 350 ^{b)}	3 410	4 250	98,0
Knyszyn	2 350	6 850 ^{b)}	3 370	4 800	104,0
Suraż	1 500	1 100	1 600	22 150	43,0

a) wyniki z lat 1867, 1885, 1909/10 zaokrąglono do 50, a z 1897 do 10; b) dane wyraźnie zawyżone (przypuszczalnie uwzględniają wojskowych).

Źródła: 1867 r. – *Statisticzskij Wremiennik Rossijskoj Imperii*, 1.1, Petersburg 1871; 1909/10 r. – *Obzor grodnieskiej guberni za 1910 g.*, Grodno 1911; 1885 r. – *Statistika Rosijskoj Imperii*, t. 1, Petersburg 1887; 1897 r. – *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI.

Na przełomie XIX i XX w. „Manchester Północy” uzyskał wewnętrzną sieć telefoniczną (1891 r.), wodociąg (1892 r.), tramwaje konne (1895 r.), elektrownię (1910–1912), nowe szkoły średnie, placówki kulturalne, okazałe gmachy urzędów i instytucji, oświetlenie, trwałą nawierzchnię głównych ulic. Dysponował już wówczas pokaźną liczbą miejsc noclegowych w blisko 20 hotelach, licznymi restauracjami, magazynami towarowymi, 3 dworcami kolejowymi, świątyniami 4 wyznań (głównie prawosławnymi), terenami wypoczynkowymi, własną różnorodną prasą³⁵. To wszystko niewątpliwie korzystnie wyróżniało Białystok na tle sąsiednich miast. Również dynamicznie rozwijał się Knyszyn (kolej, szlaki bite, przemysł). O wiele gorzej przedstawiała się sytuacja Suraza. W latach 1867–1910 jego ludność wzrosła zaledwie o 43%, co w praktyce oznaczało zahamowanie rozwoju³⁶.

*
* * *

Na tak zarysowanym tle czas przejść do zasadniczego wątku niniejszych rozważań, czyli opisu procesu alfabetyzacji społeczności Białostoczczyzny u progu XX w. na tle lokalnych uwarunkowań rosyjskiej polityki oświatowej. W dziewiętnastym stuleciu podstawowa funkcja szkoły polegała na przekazywaniu uczniom, najczęściej w sposób mechaniczny, określo-

³⁵ *Pierwaja...*, s. 2 nn.; A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 80.

³⁶ A. Cz. Dobroński, *Rola miast...*, s. 33.

nego zakresu wiedzy. Etap pierwszy, często ostatni, obejmował naukę czytania, pisania i wykonywania podstawowych działań arytmetycznych. Opanowanie tych umiejętności wystarczało, aby w omawianym okresie uchodzić za „osobę światłą”. Władze centralne w Petersburgu dążyły do upowszechnienia, za pośrednictwem szkół, znajomości języka państwowego, elementów kultury rosyjskiej i najważniejszych wydarzeń z dziejów Imperium Romanowów. Za najważniejszy cel wychowawczy uznano wyrobienie u uczniów lojalnego stosunku do panującego systemu społeczno-politycznego³⁷. Natomiast wbrew potrzebom i zainteresowaniom samych uczniów, ograniczano do minimum liczbę godzin przeznaczonych na zajęcia praktyczne. Brakowało też pieniędzy, pomocy szkolnych, sprzętu i przestronnych sal. Zawodzili i sami nauczyciele, źle opłacani i narzucani gminom przez władze zwierzchnie³⁸. W ocenie szerokich kręgów lokalnej społeczności rosyjskie elementarne szkoły publiczne uchodziły za twór obcy i niechciany. Było to wynikiem głównie zaszłości historycznych, choć nie wyłącznie. Po części ta niechęć wynikała też z faktu, że władze centralne przerzucały na barki miejscowej ludności koszty utrzymania tych szkół, jednocześnie pozbawiając mieszkańców wpływu na ich funkcjonowanie.

Za najbardziej odpowiedni typ placówki oświatowej szczebla elementarnego uznano w guberniach północno-zachodnich Cesarstwa cerkiewne szkoły parafialne, i to przede wszystkim w wariantcie uproszczonym, jako tzw. szkółki gramoty. Program tych jednoklasowych placówek, podporządkowanych Synodowi, ograniczał się do nauki czytania i podstaw pisania w języku rosyjskim, czytania tekstów cerkiewno-słowiańskich, wpajania zasad wiary prawosławnej i nauki pieśni cerkiewnych. W miasteczkach, osadach i większych wsiach dopuszczano istnienie jednoklasowych oraz dwuklasowych szkół parafialnych podległych Ministerstwu Oświaty, z lekcjami religii katolickiej, prowadzonej jednak w języku rosyjskim³⁹. Oprócz takich szkół istniały ewangelickie kantory, żydowskie szkoły wyznaniowe i szkoły prywatne o różnym stopniu zorganizowania.

Za najbardziej wartościowe placówki w systemie oświaty elementarnej należy uznać szkoły ludowe i parafialne. Do ludowych szkół elementarnych uczęszczało w powiecie białostockim w 1882 r. 3323 uczniów, a w 1900 r. 4461. W 1882 r. takich szkół było 16 (z 810 uczniami, z czego 2,7% stanowiły dziewczyny). W 1900 r. sytuacja uległa poprawie, głównie wskutek napływu dziew-

³⁷ Tenże, *Infrastruktura społeczna...*, s. 463.

³⁸ Cz. Galek, dz. cyt., s. 113 nn.

³⁹ *Pierwaja...*, s. 2nn; A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 468.

czął. W powiecie białostockim było 19 szkół (z 1277 uczniami, w tym 16% to dziewczyny). W sąsiednich powiatach sokólskim i bielskim odpowiednio było 14 szkół (z 1045 uczniami, w tym 15% stanowiły dziewczyny) i 27 (z 2139 uczniami, gdzie 24,5% to były dziewczyny).

Szkół parafialnych w powiecie białostockim w 1882 r. było 10 (z 674 uczniami, gdzie 29,5% to dziewczyny). W 1900 r. w powiecie białostockim było 13 takich szkół (z 1219 uczniami, w tym 31,5% to dziewczyny), w powiecie bielskim 5 (z 523 uczniami, gdzie 23,9% stanowiły dziewczyny) i w powiecie sokólskim 3 (z 260 uczniami, w tym 15,8% było dziewczyn)⁴⁰.

Na podstawie spisu z 1897 r. można prześledzić analfabetyzm u dzieci w wieku szkolnym (7–14 lat). Dzieci w tym wieku na terenie powiatu białostockiego było 34 410 (tabela 3). Z tej liczby umiało czytać 14 516, co stanowiło 42,2%. Analfabetyzm u dzieci w wieku szkolnym stanowił 58,8%. Na terenie wiejskim procent analfabetyzmu ze zrozumiałych względów był jeszcze wyższy i wynosił 62,2%. W miastach nadetatowych analfabetyzm wynosił 60,1%. W Białymstoku wskaźnik analfabetyzmu wśród dzieci w wieku szkolnym był zdecydowanie niższy i wynosił 48,3%. Zapewne sprzyjał temu łatwiejszy dostęp do szkół.

Spis umożliwia również analizę poziomu alfabetyzacji dzieci w wieku 7–14 lat wg płci i stopnia opanowania techniki czytania i pisania. W powiecie białostockim (tabela 3) na 17 219 chłopców umiało czytać 8 001, co stanowiło 46,5%. Najniższe wskaźniki były w powiecie bez uwzględniania miast i w miastach nadetatowych (odpowiednio 42,3% i 40,1%). Najwięcej chłopców umiało czytać w Białymstoku (56%). Jeśli chodzi o dziewczęta, to najniższy wskaźnik był w powiecie bez miast (33,1%) a najwyższy w Białymstoku (47,5%). Taki niski procent umięjących czytać był spowodowany małą liczbą szkół. W powiecie białostockim 1 szkoła elementarna przypadała na 3,4 tys. mieszkańców (przełom lat 1903/1904). Jeszcze mniej szkół było w sąsiednim powiecie sokólskim. Tu na 3,8 tys. mieszkańców przypadała 1 szkoła. W 1894 r. na 1 nauczyciela przypadało 43 uczniów w powiecie białostockim, a w sąsiednim bielskim 54 uczniów⁴¹.

Podsumowując stan oświaty w powiecie białostockim w grupie wieku 7–14 lat należy stwierdzić, że dzieci w wieku szkolnym w znacznym procencie były analfabetami, zwłaszcza na terenie wiejskim i w miastach nadetatowych. Taki stan rzeczy w dużej mierze był spowodowany nie tylko wcześniej wymienionymi przyczynami, ale też stanem kadry nauczycielskiej

⁴⁰ A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 479.

⁴¹ Tamże, s. 477.

Tabela 3. Dzieci w wieku szkolnym w powiecie białostockim w 1897 r. wg płci i stopnia opanowania techniki czytania i pisania

Obszar	Chłopcy			Dziewczęta			Dzieci 7–14 lat		
	ogółem	umiejący czytać		ogółem	umiejący czytać		ogółem	umiejący czytać	
		w liczbach	w proc.		w liczbach	w proc.		w liczbach	w proc.
Powiat białostocki	17 219	8 001	46,5	17 192	6 515	37,9	34 410	14 516	42,2
Powiat bez miast	10 991	4 646	42,3	10 773	3 570	33,1	21 764	8 216	37,8
Białystok	5 395	3 021	56,0	5 590	2 655	47,5	10 985	5 676	51,7
Miasta nadetatowe	833	334	40,1	729	290	39,8	1 562	624	39,9

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

(niskie kwalifikacje), która źle opłacana i nisko notowana w hierarchii zawodów niewłaściwie wypełniała swoje obowiązki. Szkoły były słabo zaopatrzone w sprzęt i pomoce naukowe. Zły był też stan budynków szkolnych.

Do końca rządów rosyjskich nie doczekała się rozwiązania kwestia świadczeń na fundusz szkolny ze strony ludności, nie starczało dotacji ministerstwa, skromne były dobrowolne datki społeczeństwa. Dodatkowym mankamentem procesu dydaktycznego w szkołach elementarnych była mała frekwencja, zwłaszcza w czasie pilnych prac polowych i srogich zim. Również efektywność pracy obniżało zmęczenie uczniów spowodowane koniecznością pokonywania pieszo znacznych odległości między domem a szkołą oraz praca ponad siły w gospodarstwie, niedożywienie i choroby⁴². Zorganizowane placówki szkolne zapewniały absolwentom przyzwoity poziom wykształcenia, jednak pod warunkiem ukończenia pełnego kursu nauk. Przy nauczaniu domowym można było mówić wyłącznie o wykształceniu minimalnym, to znaczy o wyrobieniu umiejętności czytania i pisania w jakimkolwiek języku.

Badania nad oświatą mogą dostarczyć także danych o aktywności społecznej mieszkańców, o zmianach w ich świadomości. Analfabetyzm utrudniał, a niekiedy wręcz uniemożliwiał udział mieszkańców w życiu społecznym, kulturalnym, politycznym, częściowo także i gospodarczym poszcze-

⁴² Tamże, s. 476.

gólnych regionów. Wskaźnik analfabetyzmu posłużyć może i za swego rodzaju weryfikator poziomu szkolnictwa elementarnego, a pośrednio ukazuje on również rolę nauczania pozainstytucjonalnego (tajnego, domowego) i stan oświaty dorosłych.

We współczesnej literaturze termin „analfabeta” oznacza osobę, która nie umie ani czytać, ani pisać. W czasie spisu powszechnego w 1897 r. kryterium analfabetyzmu zawężono do samego czytania, a niekiedy być może tylko do znajomości liter, gdyż wśród nieanalfabetów znalazły się dzieci 4–5-letnie. Zgodnie z przyjętymi przy gromadzeniu i opracowywaniu danych spisu powszechnego z 1897 r. do grupy analfabetów zaliczono jedynie osoby, które nie umiały pisać w jakimkolwiek języku.

Wyjaśnienia wymaga kryterium wieku przy ustalaniu wskaźników procentowych analfabetyzmu. W Polsce niepodległej najczęściej przyjmowano granicę 10 lat (tej używano też w Rosji przed I wojną światową), z kolei współcześnie normą jest wiek 14 i 15 lat (dyrektywy UNESCO). W niniejszej publikacji wybrano cezurę 10 i 14 lat z preferencją dla tej ostatniej, jako kończącej tzw. wiek szkolny. Natomiast zamknięto grupowanie danych na 65 roku życia, by w ten sposób uzyskać materiał do naszkicowania problemu oświaty dorosłych i analfabetyzmu wtórnego⁴³.

Pod koniec XIX w. w Królestwie Polskim było 69,5% „niegramotnych” analfabetów. W obwodzie białostockim wskaźnik ten wynosił 61,6% populacji⁴⁴. Z danych spisowych z 1897 r. wynika, że analfabeci na terenie powiatu białostockiego stanowili 57,2% (tabela 4). Analfabetyzm na terenie powiatu był szczególnie dostrzegalny na wsi (60,4%) i w miastach nadetatowych (58,6%). Większy procent analfabetów był wśród kobiet. W powiecie wynosił on 63,8% (wśród mężczyzn 51,4%), na obszarze wiejskim 67% (wśród mężczyzn 54,8%).

W Białymstoku nie umiało czytać 44% mężczyzn i 57,6% kobiet. Dysproporcji między stopniem analfabetyzmu wśród mężczyzn i kobiet nie można tłumaczyć tylko obecnością wojska, gdyż liczba żołnierzy stacjonujących w powiecie mniej więcej była równa liczbie miejscowych rekrutów, odbywających służbę poza granicami powiatu. Przyczyną znacznie większego odsetka analfabetek była tradycja oraz odmienny stopień aktywności zawodowej lokalnej społeczności⁴⁵. Mniejszy odsetek analfabetów w Białym-

⁴³ J. Landy-Tołwińska, *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa 1961.

⁴⁴ A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 523.

⁴⁵ *Pierwaja...*, s. 2nn; A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 524.

Tabela 4. Procent analfabetów w powiecie białostockim w 1897 r. z podziałem na płeć

Obszar	Mężczyźni			Kobiety			Razem ludność		
	ogółem	nieumiejący czytać		ogółem	nieumiejący czytać		ogółem	nieumiejący czytać	
		w liczbach	w proc.		w liczbach	w proc.		w liczbach	w proc.
Powiat	109 161	56 140	51,4	97 454	62 147	63,8	206 615	118 287	57,2
Powiat bez miast	71 074	38 954	54,8	60 610	40 619	67,0	131 684	79 573	60,4
Białystok	33 508	14 758	44,0	32 524	18 742	57,6	66 032	33 500	50,7
Miasta nadetatowe	4 579	2 428	53,0	4 320	2 786	64,5	8 899	5 214	58,6

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

stoku można wytłumaczyć przenoszeniem się do miasta ludzi wybijających się poza przeciętność w rodzinnych stronach. Również w stolicy powiatu skupiali się pracownicy aparatu administracji, sądownictwa, porządku publicznego (napływ z Cesarstwa), członkowie władz samorządowych, stowarzyszeń, instytucji finansowo-gospodarczych, służby zdrowia.

W celu porównania warto przytoczyć dane z sąsiedniego powiatu sokólskiego. Analfabetyzm wśród mężczyzn wynosił tam 57,2%, wśród kobiet 65,4%, a w samej Sokółce odpowiednio 44,1% i 59,3%, zaś na terenie wiejskim 60,2% i 67,7% populacji⁴⁶. Pod względem wykształcenia, przejawiającego się w umiejętności czytania w lepszej sytuacji, jak widać, znajdował się powiat białostocki.

Bogate możliwości interpretacyjne daje analiza rozmiarów analfabetyzmu w poszczególnych przedziałach wieku. Przy zachowaniu podziału na płeć wyeliminowanie grupy najmłodszej (do 14 lat) i najstarszej (od 65 roku życia) czyni wskaźnik analfabetyzmu bardziej przydatnym do porównań ze wskaźnikiem osób czynnych zawodowo. Pierwszy rosyjski spis powszechny daje możliwość przeprowadzenia analizy rozmiarów analfabetyzmu w poszczególnych przedziałach wieku przy zachowaniu podziału według płci (tabela 5).

⁴⁶ E. Chren, *Struktura społeczno-zawodowa ludności powiatu sokólskiego według danych spisu 1897 r.*, Białystok 1984, s. 29 [mps w Archiwum UwB].

Tabela 5. Procent analfabetów w powiecie białostockim w przedziałach wiekowych z podziałem na płeć w 1897 r.

Wiek	Powiat białostocki			Powiat bez miast			Białystok			Miasta nadetatowe		
	M	K	Razem	M	K	Razem	M	K	Razem	M	K	Razem
10–19	37,5	46,8	42,5	41,0	49,5	45,3	30,9	43,1	37,7	22,9	34,4	28,4
14–19	33,6	43,9	39,9	36,7	45,4	41,3	28,2	42,2	36,4	27,4	39,8	34,3
20–29	34,5	44,8	38,3	36,6	48,0	40,5	30,2	40,2	34,4	32,3	41,4	35,9
30–39	33,3	52,1	42,5	37,0	54,1	45,2	26,5	48,3	37,2	33,6	50,3	39,4
40–49	37,3	58,8	48,0	42,0	60,5	51,1	27,7	55,5	41,7	38,4	59,2	49,6
50–59	49,5	68,7	59,0	56,0	71,8	63,6	35,7	62,7	50,1	44,4	68,3	55,9
60–65	58,0	76,1	67,1	65,0	78,2	71,6	40,6	70,7	55,9	51,5	75,2	64,0
14–65	36,8	52,0	43,8	42,1	54,7	46,7	30,2	46,8	37,9	34,8	50,6	42,4

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

Analizując procent analfabetów w poszczególnych grupach wiekowych w powiecie białostockim, widzimy, że w przedziale lat 20–29, analfabeci stanowili 34,5% wśród mężczyzn i 44,8% w grupie kobiet. Wskaźniki te były niższe odpowiednio o 3% i 2% niż w grupie 10–19 lat. W następnych przedziałach procent analfabetów wśród mężczyzn minimalnie zmniejszył się o 2,8% (w grupie 40–49 lat) i o 15% (w grupie 50–59 lat). Najwyższy procent analfabetów wystąpił w przedziale 60–65 lat i wyniósł (58%). Wśród kobiet najmniej analfabetek było w przedziale 14–19 lat (43,9%). W następnych grupach wiekowych procent analfabetów systematycznie zwiększał się, osiągając najwyższy wskaźnik 76,1% w przedziale 60–65 lat. Ogółem w powiecie najmniej osób, które nie umiały czytać, było w przedziale 20–29 lat (38,7%), a najwięcej w przedziale 60–65 lat (65%).

Jeszcze wyższy procent analfabetów występował w powiecie bez uwzględniania ludności miast. Był on podobnie rozłożony w grupach wiekowych: najmniej analfabetów było w grupie 20–29 lat (40,5%), zaś najwięcej w przedziale 60–65 lat (67,1%). Również i na tym obszarze we wszystkich grupach wiekowych było więcej kobiet niż mężczyzn, które nie umiały czytać i pisać. W Białymstoku i miastach nadetatowych najniższy odsetek analfabetów był w młodszych grupach wiekowych i tak, jak na poprzednio rozpatrywanych obszarach wzrastał wraz z wiekiem. Jednak różnice te

nie były tak duże jak wyżej. Ogólnie procent analfabetów w poszczególnych grupach wiekowych był niższy niż w sąsiednim powiecie sokólskim. Tam w grupie wieku 14–19 lat wynosił on 39% (wśród mężczyzn 35%, wśród kobiet 43%), w grupie 60–65 lat 68% (wśród mężczyzn 59%, wśród kobiet 54%)⁴⁷, gdy w powiecie białostockim w tej grupie 42% (wśród mężczyzn 36,8%, wśród kobiet 52%). Najniższy procent osób, które nie umiały czytać ani pisać wśród mężczyzn w grupie wieku 20–29 lat częściowo można tłumaczyć obecnością wojska. W następnych grupach wieku liczyły się też efekty samokształcenia, nauczania dorosłych, migracji, stwarzającej bodźce do odrabiania zaległości edukacyjnych w zetknięciu z nowym, wartościowszym kulturowo środowiskiem, wreszcie prostą koniecznością życiową w postaci reakcji analfabetów na zachodzące przemiany, rosnący prestiż wykształcenia.

Reasumując należy stwierdzić, że zjawisko analfabetyzmu wśród dorosłych w powiecie białostockim odznaczało się tendencją wzrostową proporcjonalnie do zaawansowania wiekowego, osiągając najwyższy procent w przedziale 60–65 lat. Nasilenie analfabetyzmu możemy zaobserwować w poszczególnych grupach wiekowych na terenie wiejskim⁴⁸. Natomiast w Białymstoku i miastach nadetatowych wiek nie rzutował w tak wysokim stopniu, jak na wsi, na procent analfabetyzmu. Wynikało to ze starszych, wcześniejszych metryk szkół. Niezależnie od grup wiekowych, zawsze wyższy odsetek ludzi, którzy nie umieli czytać i pisać, był wśród kobiet.

Na podstawie spisu z 1897 r. możemy też przeprowadzić analizę danych odnoszących się do grupy nieanalfabetów (umiejących co najmniej czytać) według ich narodowości. W tabeli XV spisu umieszczono dane o „gramotności” w poszczególnych grupach językowych, z dodatkowym podziałem na osoby umiejące co najmniej czytać po rosyjsku i w jakimś innym języku. Zaliczono tu „gramotnych” umiejących czytać lub czytać i pisać wyłącznie nie po rosyjsku, nie dublując danych w odniesieniu do osób władających dwoma językami. Osobno rejestrowano przy tym absolwentów szkół wyższych.

Przy przeprowadzaniu analizy pod kątem pochodzenia etnicznego grupy nieanalfabetów należy mieć na uwadze, że spis oparto na budzącym wątpliwości tendencyjnym podziale na grupę polską, rosyjską i żydowską, posługując się wyłącznie kryterium wyznaniowym, a nie uwzględniając językowego. Brak przy tym danych o osobach umiejących czytać równocześnie po rosyjsku i w innych, rodzimych językach.

⁴⁷ *Pierwaja...*, s. 2nn; A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 696.

⁴⁸ A. Szarkowska, dz. cyt., s. 56.

Tabela 6. Procent nieanalfabetów wśród „rosyjskiej” grupy językowej w 1897 r. w powiecie białostockim i Białymstoku

Płeć	Powiat białostocki			Białystok		
	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem
	po rosyjsku	w innym języku		po rosyjsku	w innym języku	
Mężczyźni	41,3	6,8	50,7	50,9	0,8	60,4
Kobiety	10,7	18,3	30,6	31,8	4,2	45,8
Razem	28,8	11,5	42,5	44,5	1,9	55,5

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

„Rosyjska” zbiorcza grupa językowa w 1897 r. stanowiła oficjalnie (wraz z wojskiem) ok. 33% ludności powiatu białostockiego. Mężczyźni umiejący czytać po rosyjsku stanowili 41,3%, w innych językach 6,8% (tabela 6). Kobiet umiejących czytać po rosyjsku było 10,7%, w innych językach 18,3%. Ogółem procent nieanalfabetów wraz z osobami z wyższym wykształceniem w grupie językowej rosyjskiej wynosił 42,5%. W Białymstoku mężczyźni umiejący czytać po rosyjsku stanowili 50,9%, w innym języku tylko 0,8%. Wśród kobiet wskaźniki te były odpowiednio 31,8% i 4,2%. Należy się zastanowić skąd w grupie językowej rosyjskiej tak znaczny procent ludzi umiejących czytać w innym języku. Otóż w powiecie białostockim znaczny odsetek tzw. zbiorczej grupy rosyjskiej stanowili miejscowi Białorusini: wśród mężczyzn ok. 73%, wśród kobiet ok. 87%, nauczeni czytania na katolickich (w tym przypadku polskich) książeczkach do nabożeństwa. O tym fakcie świadczy 18,3% kobiet umiejących czytać w innym języku w powiecie białostockim i aż 20% w powiecie bez Białegostoku.

Polska grupa językowa stanowiła oficjalnie w 1897 r., przy uwzględnieniu w tych wyliczeniach także wojskowych, ok. 34% lokalnej społeczności. W powiecie białostockim mężczyźni umiejący czytać po rosyjsku stanowili 22,5%, w innych językach 17%, czyli razem procent nieanalfabetów (wraz z osobami z wyższym wykształceniem) wynosił 40,8% (tabela 7). Kobiet umiejących czytać po rosyjsku było 7,9%, w innym języku 28,2%. Ogólnie kobiet nieanalfabetek w powiecie białostockim wśród polskiej grupy językowej było 36,6%. Różnica między mężczyznami nieanalfabetami w grupie językowej rosyjskiej i polskiej w powiecie białostockim wyniosła 9,9% na korzyść rosyjskiej grupy językowej. Natomiast wśród kobiet 6%

Tabela 7. Procent nieanalfabetów wśród polskiej grupy językowej w 1897 r. w powiecie białostockim i Białymstoku

Płeć	Powiat białostocki			Białystok		
	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem
	po rosyjsku	w innym języku		po rosyjsku	w innym języku	
Mężczyźni	22,5	17,0	40,8	38,7	7,7	50,5
Kobiety	7,9	28,2	36,6	23,5	19,1	44,0
Razem	15,1	22,7	38,6	30,6	13,8	47,0

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

na korzyść polskiej grupy językowej. W stolicy powiatu 38,7% mężczyzn umiało czytać po rosyjsku i 23,5% kobiet, w innym języku 7,7% mężczyzn i aż 19,1% kobiet. Wynika to stąd, że więcej mężczyzn niż kobiet umiało czytać po rosyjsku (podobne tendencje występowały w całym powiecie). Powodem takiej sytuacji był fakt, że więcej chłopców chodziło do szkoły, więcej mężczyzn miało kontakt z Rosjanami (wojsko, stosunki gospodarcze, handlowe).

Żydowska grupa językowa była utożsamiana z wyznaniem mojżeszowym, gdyż rachmistrzowie spisowi w tym przypadku automatycznie łączyli obie cechy. Wysokie wyniki osiągnięte przez Żydów na polu oświaty były wynikiem rozbudowanego systemu szkół rządowych dla wyznawców mojżeszowych wspartych chederami oraz placówkami prywatnymi dla dziewcząt. Ze względów geopolitycznych i gospodarczych w Białymstoku i okolicznych ośrodkach przemysłowo-handlowych osiedlali się ci Żydzi, także spośród tzw. Litwaków, którzy byli w stanie wytrzymać konkurencję Rosjan i Niemców. Na ziemiach wschodnich, poza granicami Królestwa Polskiego, po 1864 r. po części już spolonizowani Żydzi przestali używać języka polskiego, zastępując go rosyjskim, bo zachęcały do tego względy praktyczne. Na przykład wzrosły zamówienia rządowe i prywatne dostojników carskich, gdy równolegle Polacy utracili 2/3 siły nabywczej. Pod koniec XIX w. masy żydowskie posługiwały się w większości językiem jidysz, zaś górne warstwy wyznawców mojżeszowych w powiecie białostockim językiem rosyjskim⁴⁹.

⁴⁹ A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 540.

Tabela 8. Procent nieanalfabetów wśród żydowskiej grupy językowej w 1897 r. w powiecie białostockim i Białymstoku

Płeć	Powiat białostocki			Białystok		
	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem
	po rosyjsku	w innym języku		po rosyjsku	w innym języku	
Mężczyźni	36,1	16,6	53,2	42,0	12,6	55,2
Kobiety	22,6	14,6	37,5	27,2	11,7	39,3
Razem	29,2	15,5	45,1	34,3	12,1	46,9

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

Na analizowanym obszarze wśród ludności żydowskiej nieanalfabeci (i osoby z wyższym wykształceniem) stanowili wśród mężczyzn 53,2%, z tego w języku rosyjskim umiało czytać 36,1%, w innych językach 16,6% (tabela 8). Czytać umiało (wraz z osobami z wyższym wykształceniem) 37,5% kobiet, z tego w języku rosyjskim 22,6%, w innych językach 14,6%. W stolicy powiatu zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet, procent umiejących czytać po rosyjsku był wyższy niż w powiecie. Niższy natomiast był procent osób umiejących czytać w innym języku. Lepsza znajomość języka rosyjskiego wśród ludności żydowskiej w Białymstoku mogła wynikać z częstszych kontaktów z przedstawicielami handlu i administracji carskiej. Wśród żydowskiej grupy językowej w Białymstoku różnica między nieanalfabetami (wraz z osobami z wyższym wykształceniem) mężczyznami i kobietami wynosiła 15,9% na korzyść mężczyzn.

Jest rzeczą znamioną, że wśród ludności żydowskiej prawie nie było analfabetów. Z powodów religijnych (konieczności odmawiania modlitw) każdy Żyd musiał posiadać co najmniej umiejętność czytania i już od najmłodszych lat zobowiązany był do uczęszczania do chederu⁵⁰. Ten tak duży odsetek nieanalfabetów wśród żydowskiej grupy językowej należy jednak zredukować o ok. 1/3, ze względu na konieczność odliczenia sporego grona półanalfabetów, tj. niezbyt pilnych uczniów chederów.

Zwrócić przy tym należy uwagę, że po stronie żydowskiej wliczano do wskaźnika scholaryzacji uczniów szkółek wyznaniowych, zaś po stronie polskiej pomijano nauczanie domowe, prywatne i nielegalne komplety.

⁵⁰ A. Leszczyński, dz. cyt., s. 55.

Tabela 9. Procent nieanalfabetów wśród niemieckiej grupy językowej w 1897 r. w powiecie białostockim i Białymstoku

Płeć	Powiat białostocki			Białystok		
	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem	Umiejący czytać		Łącznie z osobami z wyższym wykształceniem
	po rosyjsku	w innym języku		po rosyjsku	w innym języku	
Mężczyźni	42,6	18,4	66,2	41,5	17,4	65,3
Kobiety	36,8	25,3	63,9	38,5	24,2	65,1
Razem	39,6	22,0	65,0	39,9	20,9	65,0

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. III b.

W trakcie spisu mogło więc nastąpić zniekształcenie istniejących proporcji, gdyż rachmistrzowie nie byli na ogół w stanie sprawdzić oświadczeń wyznawców religii mojżeszowej co do umiejętności czytania i pisania w „innym” języku⁵¹.

Wśród niemieckiej grupy językowej (tabela 9) w powiecie białostockim umiejących czytać w języku rosyjskim było 42,6% mężczyzn. W innym języku umiało czytać 18,4% mężczyzn. Natomiast wśród kobiet odpowiednio 36,8% i 25,3%. Ogólnie nieanalfabetów i osób z wyższym wykształceniem było wśród mężczyzn 66,2%, wśród kobiet 63,9%. W Białymstoku wskaźniki te były zbliżone. W niemieckiej grupie językowej występowała najniższa różnica (0,2%) między nieanalfabetami i nieanalfabetkami na korzyść tych pierwszych.

Osoby z wyższym wykształceniem (tabela 10) stanowiły w powiecie białostockim 1,2% (mężczyzn 1,6%, kobiety 0,8%). Najwyższy wskaźnik występował w grupie językowej niemieckiej – 3,4%. Na drugim miejscu była „zbiorcza grupa rosyjska” (ok. 2%), z tym, że wskaźnik ten wśród Wielkorusinów wynosił ok. 8%. Dalej znajdowali się Polacy (0,8%) i Żydzi (0,4%).

Wydaje się, że rację ma A. Dobroński, twierdząc, że w końcu XIX w. o stopniu alfabetyzacji na interesującym nas terenie decydowało przede wszystkim tempo otwierania szkół publicznych oraz stan gospodarki. W dalszej kolejności liczyło się kryterium płci oraz środowiska osiedleńczego. W odniesieniu do miast istotna była ranga ośrodka i jego funkcje. Na terenie wsi wagi nabierało z kolei pochodzenie społeczne, następnie liczba

⁵¹ *Pierwaja...* s. 2 nn; A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 540.

Tabela 10. Procent osób posiadających wyższe wykształcenie w powiecie białostockim i Białymstoku w 1897 r. z podziałem na płeć w grupach językowych

Grupy językowe	Powiat białostocki			Białystok		
	M	K	Razem	M	K	Razem
„Rosyjska” zbiorcza	2,5	1,7	2,1	8,7	9,8	9,1
Wielkoruska	7,2	10,9	8,1	11,2	14,4	12,2
Białoruska	0,8	0,3	0,6	0,5	–	0,5
Polska	1,3	0,4	0,8	4,1	1,4	2,6
Niemiecka	5,1	1,8	3,4	6,5	2,4	4,3
Żydowska	0,5	0,3	0,4	0,6	0,4	0,5
Razem	1,6	0,8	1,2	3,0	1,6	2,3

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, t. XI, tab. XV.

mieszkańców i stopień „peryferyjności”. Z tym łączyła się sprawa zamożności, zawodu, tradycji, i cały kompleks tzw. kwestii szkolnej (odległość do szkoły, jakość nauczania)⁵². Uwzględnić tu jeszcze należy etniczny aspekt rosyjskiej polityki oświatowej realizowanej przecież w środowisku o bardzo zróżnicowanym składzie narodowościowym. Fakt ten z pewnością też miał niemały wpływ na efekty osiągnięte w procesie edukacyjnym.

The local conditions and results of Russian educational policy in Białostoczczyzna at the dawn of the 20th century

Abstract

In the nineteenth century the primary function of school involved educating students, in most cases mechanically, with a limited range of knowledge. The first, often ultimate stage, included instruction on reading, writing and basic arithmetical operations. Learning those skills was enough during the period under consideration within the area of Białystok district to be recognized an “enlightened person”. Central authorities in Petersburg aimed at promoting, through the schools, knowledge of the state language, components of Russian culture and the most important events in the time of the Romanovs. A primary educational objective was making students loyal in relation to the existing socio-political system.

⁵² A. Cz. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 542.

In the opinion of local community, Russian elementary public schools were considered a foreign and unwanted entity. This was mainly the result of the historical occurrences, although not exclusively. Partly, this unwillingness was due to the fact that the central authorities relinquished the costs of schools maintenance to the local people depriving them, at the same time, of the influence on their functioning.

Key words: Russia at the turn of the 19th and 20th centuries, educational policy, russification, Białostocczyzna

Локальная обусловленность и эффекты российской политики просвещения и образования на Белостотчине в начале XX века

Абстракт

В девятнадцатом столетии основная функция школы заключалась в передаче учащимся, обычно механическим прикладным способом, определенного объема знаний. Первый этап, часто он же и последний, заканчивался на обучении чтению, письму и простейших арифметических действий. Освоение указанных умений хватало для того, чтобы в описываемом периоде на территории белостокского повета считаться «просвещенным человеком». Центральная власть в Петербурге при помощи школ стремилась к популяризации государственного языка, русской культуры и ознакомлению с самыми важными событиями в истории Империи Романовых. Главной воспитательной целью считалось умение сформировать у учащихся лояльного отношения к существующей общественно-политической системе. Для локальной общестственности русские публичные начальные школы являлись чуждыми и нежеланными. Это являлось последствием исторических событий, хотя и не только. Иногда такое отношение появлялось на основании того, что власти перекадывали на плечи местного населения содержание таких школ, одновременно лишая жителей возможности влиять на их функционирование.

Ключевые слова: Россия на рубеже XIX–XX в.в., политика просвещения, русификация, Белостотчизна

Bibliografia

Źródła publikowane

- Ruskoje dielo w Siewiero-Zapadnom kraje. Matieriały dla istorii wilenskogo uczebnogo okruga priemuszczestwiennio w Murawjewskuju epochu, Petersburg 1901.*
Obzor grodnienskoj guberni za 1910 g., Grodno 1911.

Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasilenija Rossijskoj Imperii 1897 goda, t. XI, Grodnieńskaja gubernia, Pieterburg 1904.

Statisticzeskij wremiennik Rossijskoj Imperii, t. I, Petersburg 1871.

Statistika Rosijskoj Imperii, t. I, Petersburg 1887.

Monografie książkowe (autorskie i pod redakcją)

Chomać R., *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970.

Chren E., *Struktura społeczno-zawodowa ludności powiatu sokólskiego według danych spisu 1897 r.*, Białystok 1984 [mps w Archiwum UwB].

Dobroński A. Cz., *Białystok – historia miasta*, Białystok 1998.

Dobroński A. Cz., *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)*, Białystok 1979.

Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej – 1918–1939, red. E. J. Kryńska, Białystok 2004.

Galek Cz., *Obraz szkoły w drugiej połowie XIX wieku w zaborze rosyjskim w świetle pamiętników i literatury pięknej*, Zamość 2015.

Idealy wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku, red. E. J. Kryńska E. J., t. I–II, Białystok 2006.

Landy-Tołwińska J., *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa 1961.

Miasta polskie w tysiącleciu, red. M. Siuchniński, t. I, Wrocław 1965.

Miodowski A., *Przewłaszczenia dóbr dojlidzkich na tle kampanii politycznej przełomu 1921/22 roku*, Białystok 2003.

Mościcki H., *Białystok, Zarys historyczny*, Białystok 1924.

Nietysza M., *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971.

Polska klasa robotnicza: zarys dziejów, red. S. Kalabiński, K. Groniowski, t. I, cz. 2, *Lata 1870–1918. Królestwo Polskie, Białostoczczyzna, robotnicy polscy w Cesarstwie Rosyjskim*, Warszawa 1978.

Studnicki W., *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego – (reprint)*, Komoń 2013.

Szulc S., *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

Artykuły monograficzne w pracach zbiorowych

Czapska M., *Właściciele prywatnych wyższych szkół i pensji męskich w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym*, [w:] W. Caban i in. (red.), *Nauka i oświata a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: prace ofiarowane profesorowi Adamowi Massalskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Kielce 2003, s. 63–72.

- Dobroński A. Cz., *Rola miast w życiu społeczno-gospodarczym obwodu białostockiego w latach 1864–1914*, [w:] *Miasta północno-wschodniej części Polski (materiały z sympozjum)*, red. M. Gnatowski, A. Dobroński, Białystok 1982, s. 31–52.
- Dobroński A. Cz., *Szkolnictwo w Białymstoku do 1914 r.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. H. Majecki, t. IV, Białystok 1985, s. 129–148.
- Łukaszewicz J., *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. J. Joka, t. III, Białystok 1972, s. 72–118.
- Miąso J., *Szkoły realne w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, [w:] W. Caban i in. (red.), *Nauka i oświata a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: prace ofiarowane profesorowi Adamowi Massalskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Kielce 2003, s. 91–107.
- Siergiejenkowa W., *Problema podgotowki uczucielskich kadrow dla naczalnych szkół w politykie rossijskiego prawitielstwa (wtoraja połowina 60-ch–70-je gg. XIX w.)*, [w:] *Rossijskije i sławianskije issledowanija: sb naucz. statiej*, Wypusk 1, Minsk 2004, s. 105–117.
- Szarkowska A., *Szkolnictwo w guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831–1905)*, [w:] *Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej – 1918–1939*, red. E. J. Kryńska, Białystok 2004, s. 48–57.

Artykuły monograficzne w czasopismach

- Kietliński M., *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich*, „Białostocczyzna” 1998, nr 3, s. 34–37.
- Leszczyński A., *Struktura społeczna ludności żydowskiej miast i miasteczek dawnego obwodu białostockiego w latach 1864–1914*, „Biuletyn ŻIH”, 1984, nr 3–4, s. 49–70.

Adam Miodowski, historyk, dr hab., pracuje w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.

e-mail: adammski@gmail.com